

Leonid Stolovitš

Emigreerumine Eestisse

Raamatust „Kohtumised elu
radadel“, Tallinn, 2006

Vene keelest tõlkinud Aive Pevkur

Lahkumine mulle armsast linnast polnud tingitud "igatsusest elukohavahetuse järele". 1952. a juunis olin lõpetamas Leningradi ülikooli. Ma ei püüdnud olla "väga hea", kuid õpingutest sai minu peamine tegevus, omamoodi eemaldumine jubedast olukorrast, mis filosoofiateaduskonnas valitses. Küllap sellepärast polnud mul viie aasta jooksul üheski aines mitte ühtegi "head". Nii oli mul käes kiitusega diplom. Ma polnud küll ainus läbinisti viieline, kuid üks vähestest. Aga juba viimase kursuse õpingute ajal oli hakatud rakendama meetmeid, et mind ei ähvardaks aspirantuur ega erialane töö - dialektilise ja ajaloolise materialismi ning filosoofia ajaloo õpetamine.

Mõistsin, et töö sellisel erialal on partei liikmepiletita võimatu. Et parteisse astuda, oli vaja saada komsomoli soovitus, mis anti, kui sooviavaldus oli läbinud mitu instantsi: rakukese koosolekust kuni komsomoli rajoonikomiteeni. Seejärel tuli sel läbida vastavad partei-instantsid. Kokku oli vajalikke kooskõlastusi 11. Lisaks sellele, et õppisin päris korralikult, tegelesin ka niinimetatud ühiskondliku tööga, aitasin välisüliõpilastel matemaikat omandada. Tõsi küll, minu õnnetuseks olid need tudengid pärit Jugoslaaviast ning lahkusid NSV Liidust pärast Stalini ja Tito suhete katkemist. Palju jõudu kulutasin ÜTÜ-s (Üliõpilaste Teaduslikus Ühingus) ja olin isegi teaduskonna ÜTÜ juhataja asetäitja. Olin ka grupi proforg¹. Kuid vaatamata sellele kõigele ei läbinud ma isegi esimest kooskõlastusringi. Rakuke lükkas tagasi minu palve ennast soovitada - ilmselgelt järgides ülevalt poolt saadud juhtnöore - viidates sellele, et ma polevat olnud ametiühingutöös piisavalt usin. Seepeale tõstsin ametiühingutöö grupis sellisele tasemele, millist polnud seni nähtud, ning esitasin naiivses lootuses uuesti avalduse. Rakukesel ei olnud enam midagi ettekäändeks tuua ja mind lubati edasi teise instantsi - kursuse komsomolibüroole, kus mulle sai osaks lõplik fiasko. Büroo paljastas minu poliitilise kuriteo, selle, et ma varjan oma rahvust.

Antud süüdistuse puhul näitasid ülikooli juhtkond ja sisekaitseorganid üles hämmastavat tegevuse kooskõlastatust. Sama päeva hommikul, kui pidin minema kursuse büroo koosolekule, kutsuti mind miilitsajaoskonda. Nägin, et mind üle kuulav

¹ Proforg (*Profsojuznõi organizator*) ametiühinguorganisaator, seda lühendit kasutati ka eesti kõnekeeles (vrd *partiinõi organizator* partorg).

leitnant hoiab käes ülikooli blanketil dokumenti. Militsionäär nõudis minult passi ja esitas paberilt maha lugedes hulgaliselt küsimusi, alates sellest: "Miks te varjate oma rahvust?"

Kui sain 1945. aastal esmakordselt "punapassi", küsis majavalitsuse passilauatöötaja, millise rahvuse peaks mulle passi märkima. Ma isegi ei kaalunud võimalust varjata, et mu isa ja ema on juudid. Passilaua töötaja teadis seda sama hästi. Kuid ilmselt arvas ta, et rahvusi ei määra mitte veresugulus, vaid inimese eneseteadvus. Seda enam, et tol ajal, fašismi iile saavutatud võidu aastal, oli juudiküsimus Nõukogudemaal alles "inkubatsioonistaadiumis". Kuueteistaastane nooruk ei mõelnud kaua - ta kirjutas luuletusi vene emakeeles, tundis, et osaleb vene kultuuris, ei mõistnud, nagu ka ta venestunud vanemad, kumbagi juutide keelt, ning lasi seega, kuna anti valida, passi kirjutada "venelane". Samas ei püüdnud ma kunagi kedagi petta oma juudi päritolu suhtes, ei välimusega ega väites, nagu poleks mu vanemad juudid. Viimane asjaolu mind ka päästis: mind ei saanud süüdistada selles, et varjan oma rahvuslikku päritolu.

Kõik minu teoreetilised viited leninlik-stalinlikule õpetusele rahvuste moodustumisest mitte bioloogilise, vaid ühiskondlik-ajaloolise inimeste koosluse põhjal, ja sellest tulenevale õigusele määratleda oma rahvus miltebioloogilise päritolu alusel, ei avaldanud miilitsale mingil muljet. Vastuseks neile filosoofiateaduskonna tudengi arutlustele, ütles miilitsaleitnant välja oma kõigutamatu veendumuse, mis väljendus iroonilis-retoorilises küsimuses: "Kas tahate öelda, ei porgandist võib sündida mitteporgand?!" Kuid juriidiliselt oli tal õigus. Nõukogude passisüsteem oli rassistlik, sõltumata ametlikult jutlustatavast marksistlik-leninlikust rahvusõpetusest. Selle süsteemi järgi tuli rahvus passi kirjutada ühe vanema rahvuse järgi. Nii said saksa fašistid kindlaks teha, keda saata otseteed mahalaskmisele või gaasikambrisse. Nõukogude rassistidel aitas see ilma suurema vaevata ära tunda "juurteta kosmopoliite" ja "sioniste". Ka pooleverelisi antud süsteem ei päästnud, kuna oli olemas võimalus heita pilk nende emade ja isade passidesse.

Ei suuda sellega seoses jätta toomata veidrat näidet nõukogude juhtstruktuuride rassistlikust mentaliteedist. Üks mu noorpõlvesõber, kellest kirjutasin raamatu eelmises osas, Naum Kaštanjer, püüdlas sõjaväelase karjääri poole, eeldades läbinägelikult, et viies punkt passis võib saada tema karjeristlikele plaanidele tõsiseks komistuskiviks. Nii õnnestus tal mingil talle iseloomulikul avantüristlikul viisil kustutada passist sõna "juut" ja kirjutada selle asemele "grusiinlane". Kui Naum teenis juba armees, ta paljastati. Ülemustele asja selgitades teatas Njuma, et ema sigitas ta grusiinlasega, ning sellest väitest piisas, et Naum Mihhailoviš Kaštanjer jääks passijärgseks grusiinlaseks, kuigi ametiredelil see teda ei aidanud.

Tulen nüüd tagasi oma asjade juurde. Pärast seda, kui minu passiline vorm oli saavutanud täieliku kooskõla rahvusliku sisuga, võis ülikooli juhtkond julgelt minuga tseremoonitsemisest loobuda. Millisest aspirantuurist sai 1952. aastal ilmselge juudi jaoks juttu olla, olgu ta või kolmekordne ülioivik?! Muide, juba varem, 1950. aastal, ei tähendanud ükskõik kui suur tarkus viienda punkti kõrval midagi. Tulevase maailmakuulsa teadlase Juri Mihhailoviš Lotmani, rindemehe, Ždanovi nime kandva ülikooli filoloogiateaduskonna lõpetanu jaoks olid 1950. aastal aspirantuur ning õpitud erialal Leningradis töötamine keelatud. Tol aastal, asunud elama Tartusse, leidis ta siiski veel tööd Õpetajate Instituudis. Samal aastal anti sealsamas laborandina ulualust Rem Naumoviš Blumile, kes oli filosoofiateaduskonna lõpetanud kaks aastat enne mind ning samuti sunnitud Leningradist lahkuma.

Suunamiskomisjonis ci nõudnud ma, et mulle antaks tööd kodulinnas. Olin valmis sõitma ükskõik kuhu, kuid ainult selleks, et töötada õpitud erialal. Sellist kohta meie riigis pole, teatas komisjon, ja mulle anti niinimetatud "vabadiplom". Ma polnud ainus

suunamiseta jäänu - ülikooli lõpumärgi romb kandis toona hüüdnime "otsin tööd". Leningradis oli üle neljakümne kõrgkooli, neis kõigis õpetati ühiskonnateadusi. Helistasin viimasesse kui ühte ja pärisin vabade kohtade järele. Siin-seal neid ka leidis. Küsimusele, kas vajatakse õppejõudu neis ainetes, vastati jaatavalt. Sellele järgnes kontrollküsimus: "Kuidas on teie perekonnanimi?" Vastan. Vastus: "Ei, me ei vaja õppejõude." Ja nii korduvalt. Saadan kirjad-järelepärimised erinevatesse linnadesse, eelistades neid, kus asuvad kunstikõrgkoolid, milles õpetatakse esteetika erikursust. Samuti provintsiülikoolidesse, kus peaks õpetatama esteetikat. Aine oli uus, õppejõude kusagil eraldi ei koolitatud, mina aga olin esteetikaga tegelenud kogu oma ülikooliõpingute aja. Viimasel õppeaastal tuli teaduskonda uus dekaan, Vassili Tugarinov, kes oli mulle andnud tõendi, et võin õpetada esteetikat. Vastuseks oma järelepärimistele saan neli kutset saata dokumendid: kaks Taškenti, ühe Kišinjovi ja ühe Lvovi. Saadan. Vastused on äraütlevad.

Olen juba pool aastat täielikult tööta. Mitte kusagil ei anta lugeda mitte ühtegi loengut. Ka seal mitte, kus tean, et selliseid loenguid vajatakse, nagu näiteks Muhhina-nimelises kunstitööstuskoolis või Teatriinstituudis. Sõber Lev Moltšanov, luuletaja ja kunstiteadlane, pakub välja järgmise plaani: astuda Kunstnike Liidu Leningradi osakonna kriitika ja kunstiteaduse sektsiooni liikmeks, misjärel saaksin Kunstnike Liidu liikmena juhtida mõningaid linnaekskursioone. Teen isegi sektsioonis ettekande parajasti toimuvast Leningradi kunstnike näitusest... Lõpuks saabub saja minu järelepärimise peale, kas kusagil oleks võimalik õpetada esteetikat, üks positiivne vastus: Tartu ülikool vajab kunstiteaduse osakonnas esteetikakursust, tõi küll, ainult 36 tunni ulatuses semestri jooksul.

Haaran sellest õlekõrrest. Alates veebruarist 1953 pean oma esimest loengukursust. Kuulajaid pole palju. Nad valdavad vene keelt halvasti, aga vastuvõtt on soe. Kuid ära elada pole 36 tunni eest saadavast tasust võimalik. Üürin nurgakest ühe vanamemme juures. Appi tulevad kolleegid. Tartus asus tol ajal lisaks kuulsale ülikoolile ka Eesti kunstiinstituudi filiaal. Rem Blum luges seal tunnitasu alusel filosoofiakursust. Ta andis selle kursuse mulle üle. Esteetikat ja kunstiajalugu õpetas filiaalis Boriss Moissejevitš Bernštein, kes käis kohal Tallinnast. Teadsin teda juba tudengiaastatest, kunstiteaduse osakonna juures tegutsenud esteetikaringist. Boriss andis mulle üle oma esteetikakursuse Tartus. Nii kogunes mul loengutunde nii palju, et nende eest saadavast tasust oli võimalik ära elada. Minu unistus oli saada kasvõi laborandi koht, lugeda loenguid ja kirjutada dissertatsiooni. Kuid unistus osutus teostamatuks, "koosseisuliseks" ei tahetud mind kusagil, ja nii jäin töötuks, lugedes loenguid ainult tunnitasu alusel.

Stalin suri 5. märtsil 1953. aastal. Neljandal aprillil vabastati "arstid-mõrtsukad". Tundus, et nüüd võib juudisoost isik saada alalise töökoha. Endiselt loodan naasta Leningradi. Saadan dokumendid mitme kõrgkooli konkurssidele ja kukun läbi. Tartus on olukord omapärane. Eestlaste seas igapäevast antisemitismi ei esine, ehkki saksa okupatsiooni ajal raporteeris Eesti esimesena Hitlerile, et tema territoorium on *judenfrei* - "juudivaba". Tartu ülikooli rektori, endise leningradlase Fjodor Dmitrijevitš Klementi jaoks oli antisemitism võõras. Oli ta ju ainus, kes kutsus mind esteetikakursust lugema. Teda huvitas eelkõige loenguid pidama lubatud õppejõudude professionaalne ettevalmistus ning ta kindlustas end mitteametlike soovitustega. Ta palus tuttavatelt teadlastelt minu kohta mitteametlikke iseloomustusi-soovitusi. Pean ütleva, et mitte kõik nendest ei julgenud soovitust anda. Minu isiklikus toimikus Tartu ülikoolis on tänini säilinud kaks sellist iseloomustust, Moissei Kaganilt, kes oli tol ajal Leningradi ülikooli vanemõpetaja, ja Viktor Manuilovilt, allkirjastatud 21. jaanuaril 1953. a - see tähendab, nädal *pärast* ametlikku teadet arstide - "valgetes kitlites mõrtsukate" arreteerimist.

Klement, kes oli ära hirmutatud varasematest repressioonidest (neis sai hukka hulgaliselt eestlasi, kes elasid NSVL-is) ning varjas, et ta lihane vend elab Inglismaal,

kartis parteilisi ülemusi väga. Viimased aga olid antisemiitlikult meelestatud. Ei Stalini surm ega juudi arstide rehabiliteerimine saanud Klementile juhiseks olla. Ta pidi alluma parteilisele juhtimisele, kuigi käitus ise kui "korralik inimene", kes Mihhail Svetlovi määratluse kohaselt "teeb sigadusi jälestusega". Koosseisuliseks ta mind mingil tingimusel võtta ei tahtnud, kuid loenguid pidada võimaldas. Seejuures ülikoolis - ainult esteetikast. Filosoofia kateedri juurde ei lubatud mind kuni 1956. aastani. Samas suhtus Fjodor Dmitrjevitiš isiklikul tasandil minusse poolehoiuga, kinkis raamatuid ja kutsus vahel harva koju külla.

Vaatamata kõigile neile moraalsetele ja igapäevaelulistele raskustele (aga võib-olla ka tänu neile) kaitsesin 1955. aastal Leningradi ülikoolis filosoofiakandidaadi dissertatsiooni pealkirjaga "Mõningaid küsimusi kunsti esteetilisest loomusest". Järgmisel aastal avaldati ajakirjas "Voprosõ filosofii" minu artikkel "Tegelikkuse esteetilisest omadustest". Pärast kaitsmist andis Boriss Fjodorovitš Jegorov ülimat austust vääriv inimene - kes juhtis tol ajal vene kirjanduse kateedrit, mulle poole kohaga tööd, et loeksin vene filoloogia üliõpilastele sissejuhatust kirjanduslukku ja kirjandusteooriasse. Siin tuli kasuks mu kirjanduslik minevik! Et jätkata tööd kateedris, kasvõi poole kohaga, tuli läbida konkurss. Teaduskonna õppenõukogu kukutas mu läbi.

Nii sattusin ma Eestisse, kus mul lasti loenguid pidada. Lahkumine linnast, kus olin veetnud oma lapsepõlve, poisipõlve ja nooruse, polnud kerge. Olen nüüdseks Tartus elanud juba pool sajandit - kaks kolmandikku oma elust - ja see linn on saanud mulle väga lähedaseks. Aga Leningradi, millest on taas saanud Sankt-Peterburg ja mida ma ise nimetan Piiteriks, armastan kõikidest maailma linnadest kõige enam. Minu Tartu korteri igas toas leidub midagi, mis meenutab linna Neeva kallastel. Ühes toas - A. P. Ostroumova-Lebedeva värviline litograafia "Härmas suvine aed", valminud ta enda akvarelli põhjal 1929. aastal (minu sünniaastal), mis kujutab Fontankat ja Mihhailovski lossi Suveaia poolt nähtuna. Teises toas gravüür, millel lakooniline vaade üle Neeva Peeter-Pauli kindlusele. Kolmandas - O. Potšennõi mustvalge linoollõige "Moika", millel kuuvalge öötaeva taustal saab nähtavaks Jussupovi lossi siluett. Selles lossis käisin kord V. A. Manuilovi kirjandusringis. Piiteri majad vaatavad mu peale kingituseks saadud Valentin Levitini ofordilt. Mu kirjutuslaua kohal ripub hoolikalt valmistatud pleksiklaasist plaat, millel kuldne kiri:

Eeskujulik korter

korteriüüri maksmisel.

Selle nõukoguliku bürokraatia veidra ilmingu kruvisin maha 35-nda korteri ukselt Majorovi tänava majas nr 47 pärast seda, kui jäin ilma kallihinnalisest Leningradi sissekirjutusest. Minu ainus riiklik autasu on medal "Leningradi kaitsmise eest". Oleks võinud anda ka teise - medali Leningradi vabastamise eest... juutidest.

Mu ema kordas sageli sõnu: "Mida ka ei tehtaks, kõik läheb paremuse poole." Ma ei tea, kas see peab ka teiste puhul paika, kuid minu elu on tõesti nõnda läinud. Minu saatus kinnitab vana dialektilist kõnekäändu "Ei ole halba ilma heata". Passijärgne juudiks kuulutamine ja ilmne diskrimineerimine sel alusel avasid paljuski mu silmad.

Suhtumine juutidesse oli Eestis oluliselt liberaalsem kui teistes Nõukogude Liidu liiduvabariikides. See tõi 50-ndate aastate algul peamiselt Leningradist Tartusse mitmeid inimesi, "viienda punkti invaliide", nagu hiljem öeldi. Need olid Juri Lotman ja tema naine Zara Mints, poliitökonoomist Mihhail Bronštein, hilisem Eesti Teaduste Akadeemia akadeemik; filosoof Rem Blum, filoloogid Pavel Reifman ja tema naine Larissa Volpert - rahvusvaheline suurmeister ja kolmekordne NSVL meister males; majandusteadlane Viktor Fainštein, kellel õnnestus lõpetada juutidele suletud Rahvusvaheliste Suhete Instituut ning kes seejärel saadeti Tartusse arhiivitööle.

Nendega liitus teie alandlik teener.

Kõigist ülalnimetatud isikutest said teaduste doktorid ja professorid, kuid mingit "juutide vennaskonda", vaatamata kompetentsete organite katsetele avastada Tartu ülikoolis sionistlik vandenõu, ei eksisteerinud. Me olime küll omavahel tuttavad, kuid suhtlesime mitte niivõrd rahvuse alusel, kui kolleegidega oma erialalt. Kohalike eesti juutidega meil kontaktid peaaegu puudusid, välja arvatud juhtudel, kus erialased huvid ristusid. Nii suhtlesid Tartusse asunud filoloogid ja mina sõbralikult matemaatiku ja malekomposiitori Jakov Gabovitšiga. Minu Tallinna kunstiteadlasest sõber Boriss Bernštein, kes oli samuti antisemiitlikest tuultest Eestisse kantud, sõbrunes eesti kunsti spetsialisti Leo Gensiga - esimese Eesti Vabariigi aegse tuntud kollekttsionääri ja eesti kunstnike metseeni, Nõukogude võimu poolt mürgitatud Julius Gensi pojaga. Alles pärast perestroikat, 80-ndate aastate lõpul tekkis Juudi Kogukond Eestis, organisatsioon, mis ühendab nii eesti kui vene päritolu juute.

Mingite eriliselt juudilike asjadega me ei tegelenud, kuid enne iga rahvusvahelist sionistide kongressi kutsuti meid parteikomiteesse ja nõuti, et kirjutaksime protestikirju. Tahtmata seada löögi alla oma staatust ülikoolis, kirjutasime kirjad valmis, kuid sellised, mida oli võimatu kuhugi saata. Mõistsime neis hukka igasuguse natsionalismi, sealhulgas ka antisemiitliku. Partei juhtkond oli pahane, kuid rahuldus meie välise lojaalsusega. Kui aga 4. oktoobril 1967. aastal, pärast kuuepäevast sõda Iisraelis, ilmus E. Jevsejevilt, kellest hiljem sai mustsadalaste liikumise "Pamjat" üks peaideolooge, "Komsomolskaja Pravdas" õel antisemiitlik artikkel "Jooksupoisilik lakei", haarasime ise sule järele. Kirjale ei kirjutanud alla ainuüksi Bronštein, Blum, Lotman, Stolovitš, vaid ka eestlased keemik Viktor Palm ja matemaatik Ülo Kaasik, poola päritolu füüsik Tšeslav Luštšik, venelased - ajaloolane Ivan Volkov ja töölisnoorte kooli direktor Anna Arhipova. Vastuseks tegi "Komsomolskaja Pravda" kõigi allakirjutanute kohta ettekande EKP Tartu linnakomiteele. Linnakomitee saatis selle uurimiseks edasi rektor Klementile. Viimane, olles kindlaks teinud, et kirja teksti autor on professor Viktor Palm ning juudid kirjutasid sellele ainult alla, asjale ametlikku käiku ei andnud.

Veel nõukogude ajal liikus selline ohtlik anekdoot. Lasteaias küsib kasvataja hommikul laste käest, mida uut neil on juhtunud. Keegi poiss, olgu ta nimi näiteks Petja, hüüab: "Meie kass tõi ilmale viis nõukogude kassipoega!" Mõne päeva möödudes pärib kasvataja taas uudiste järele ja Petja vastab küsimusele reipalt: "Meie kass tõi ilmale kolm nõukogude kassipoega!" "Oot-oot! Neli päeva tagasi ütlesid sa, et teie kass tõi ilmale viis nõukogude kassipoega!". "Ütlesin küll," nõustub Petja, "aga kahel läksid silmad juba lahti!" Ei saa öelda, et mina oleksin hetkega nägijaks saanud. Kui vastu-meelne poleks mulle ka olnud olukord filosoofiateaduskonnas, õppida tuli olemasolevate programmide järgi. Nõukogulikkust juurutati meie teadvusse nii elulaadi kui sellesse mähitud propaganda abil. Stalini surmapäeval ma ei nutnud ning antistalinist sai minust juba enne Hruštšovi ettekannet XX kongressil. Õpetasin küll ülikoolis alates 1956. aastast dialektilist materialismi ning ainele "esteetika" kirjutati tunniplaanis ette epiteet "marksistlik-leninlik", kuid mu loengud polnud padumarksistlikud. See parteilist juhtkonda ei rahuldanud. Minu esteetilised vaated - esteetilise väärtuse sotsiokultuuriline kontseptsioon - ei olnud ortodokssed ning ma suutsin neid kaitsta vaidlustes paljude oponentidega, ka nendega, kes nimetasid mind "subjektivistiks" või lausa "subjektiivsuse juhiks esteetikas", "antimarksistiks" või "leninliku peegeldusteooria vastaseks". Teisest küljest kutsus selline olukord noorte looveestlaste seas esile sümpaatiat minu suhtes. Püüdsin neid oma võimaluste piires aidata.